

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кожушко Аліна Романівна

УДК:159.9:34 (075.8)

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСУДЖЕНИХ
ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЖІНОК НА ЕТАПІ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ**

19.00.06 – юридична психологія

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Харків, 2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Харківському національному університеті внутрішніх справ
Міністерство внутрішніх справ України, м. Харків

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, доцент
Макаренко Павло Валентинович,
Харківський національний університет внутрішніх
справ, факультет № 4, заступник декана
з навчально-методичної роботи

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Кузнєцов Марат Амірович,
Харківський національний педагогічний
університет ім. Г.С. Сковороди,
кафедра практичної психології, професор

кандидат психологічних наук
Захаренко Людмила Миколаївна,
Національна академія внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 4,
наукова лабораторія з проблем психологічного
забезпечення, старший науковий співробітник,
м. Київ

Захист відбудеться « 11 » листопада 2016 року о 10.00 годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.700.04 в Харківському
національному університеті внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків,
проспект Льва Ландау, 27.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського
національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків,
проспект Льва Ландау, 27.

Автореферат розісланий « 04 » жовтня 2016 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

С.О. Ларіонов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В останні роки нестабільність економічної ситуації, триваючі на території країни бойові дії, перманентність кризового стану майже в усіх сферах життя держави і суспільства, зумовлюють стрімке зростання злочинності, що є гострою соціальною проблемою.

На традиційно-стійкому рівні – близько 10-12%, залишається питома вага злочинів, вчинених жінками. Наразі в українських колоніях відбувають покарання близько трьох тисяч жінок, 24 з них засуджено до довічного ув'язнення. В структурі жіночої злочинності відзначаються такі стійкі негативні тенденції, як збільшення кількості скоєних тяжких і особливо тяжких злочинів (протягом трьох років їх сукупна частка досягла майже 48%, а за складами злочинів структура стала майже однаковою із чоловіками), та значне омолодження контингенту злочинниць.

Вивчення проблем жіночої злочинності тісно пов'язане з аналізом особистості сучасних злочинниць, а також причин і умов, що призвели до вчинення злочинів. Вивчення кримінологічних аспектів злочинної поведінки жінок були в центрі наукових інтересів В.А. Серебрякова, Г.А. Аванесова, Н.В. Кузнєцова, А.І. Кирилової, Л.Ш. Берекашвілі, О.М. Джузи, В.В. Василевича, Є.М. Моїсєєва та інших. Психологічні аспекти жіночої злочинності досліджувалися такими вітчизняними та зарубіжними дослідниками, як С.Н. Абельцев, О.М. Бандурка, Б.М. Головкін, М.Н. Голоднюк, А.Ф. Зелінський, О.В. Землянська, В.В. Федусик, І.Я. Фойницький, Л.О. Шевченко, Д.А. Шестаков, Л.М. Щербакова, Т.М. Явчуновська, а ще раніше Ч. Беккарія, Ч. Ломброзо та інші. Вказаними дослідниками з'ясовані причини і умови жіночої злочинності, визначені юридико-психологічні особливості кримінальної поведінки жінок та загальні засади їх виправлення.

Історична, соціальна і наукова значущість проблеми ресоціалізації жінок, засуджених до позбавлення волі, дуже велика, бо «коли злочин вчиняє жінка, суспільство несе набагато більший моральний збиток, ніж коли це робить чоловік...» (Ю.М. Антонян). Тому сучасне суспільство очікує від кримінально-виконавчої системи такої підготовки засуджених до життя на волі, щоб вони могли успішно реінтегруватися в суспільство. Проблема ресоціалізації жінок, засуджених до позбавлення волі у науці не є новою, різні її аспекти вивчалися у роботах психологів, юристів. Особливості та специфіка перебування жінок в місцях позбавлення волі були розкриті в роботах Ю.М. Антоняна, Т.Н. Волкової, А.Т. Потьомкіної, Є.В. Стурова, В.А. Сушко, Л.І. Разбіріної, Є.В. Середи, І.Я. Фойніцко, А.В. Чернишової, Т.А. Шмаєвої та інших.

Аналіз наукової літератури показує наявність незначної кількості досліджень особистості засуджених до позбавлення волі жінок, в основному присвячених вивченню тих психологічних особливостей особистості

засуджених, які визначають їх ставлення до дотримання режиму, до праці, працівників кримінально-виконавчих установ, схильності до вчинення протиправних дій в колоніях, до лідерства серед засуджених тощо (В.А. Серебрякова, Є.В. Кунц, І.І. Карпець, М.І. Єникєєв, А.Г. Ковальов, В.В. Білецький та ін.). Науковцями показано, що значимість дослідження проблеми ресоціалізації жінок у виправній колонії та їх подальшої адаптації в суспільстві обумовлюється зростанням кількості соціальних проблем, пов'язаних з неадаптивною поведінкою звільнених жінок. Проживання в закритій системі і специфіка ресоціалізації засуджених до позбавлення волі жінок ускладнюють формування у них необхідних для ефективного функціонування в соціумі навичок, вимагають прийняття та впровадження спеціальних соціальних програм з підготовки до самостійного життя після звільнення. Правильно організована робота із засудженими на етапі ресоціалізації сприяє профілактиці конфліктних ситуацій у виправних установах і веде до попередження злочинів після звільнення.

У зв'язку з цим, виникає необхідність більш ретельного вивчення особистості засуджених жінок на етапі ресоціалізації, вдосконалення сутності та змісту їх психологічного супроводу, що зумовило актуальність визначеної теми дослідження «Психологічні особливості засуджених до позбавлення волі жінок на етапі ресоціалізації».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження пов'язане з реалізацією основних напрямків «Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року» затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.11.2011 № 1209-р, «Концепції соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк, до 2015 року», затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.10.2008 № 1385-р. Дисертаційне дослідження проводилось у рамках наукової програми та плану наукових досліджень кафедри психології та педагогіки Харківського національного університету внутрішніх справ у межах НДР «Психологічне, педагогічне та соціологічне забезпечення правоохоронної діяльності» (№ держреєстрації 0113U008196).

Тема дисертації обговорена і схвалена на засіданні Вченої Ради Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол № 11 від 30 жовтня 2015 року) та узгоджена Рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 8 від 15 грудня 2015 року).

Мета дослідження: виявити психологічні особливості засуджених до позбавлення волі жінок на етапі ресоціалізації та розробити практичні рекомендації щодо їх психологічного супроводу.

Відповідно до мети поставлені наступні **завдання дослідження**:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз наукових підходів щодо проблеми ресоціалізації засуджених до позбавлення волі жінок.
2. Визначити особливості самосвідомості та самостворення засуджених до позбавлення волі жінок на етапі ресоціалізації.
3. Встановити особливості емоційно-вольової регуляції поведінки засуджених до позбавлення волі жінок на етапі ресоціалізації.
4. Виявити особливості комунікативної сфери та міжособистісної взаємодії засуджених до позбавлення волі жінок на етапі ресоціалізації.
5. Розробити практичні рекомендації для психологів пенітенціарної служби щодо психологічного супроводу проходження етапу ресоціалізації жінками, засудженими до позбавлення волі.

Об'єкт дослідження – особистість жінки, засудженої до позбавлення волі.

Предметом дослідження є психологічні особливості засуджених до позбавлення волі жінок на етапі ресоціалізації.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань використовувався комплекс взаємопов'язаних методів дослідження, а саме: *теоретичний* – аналіз наукової літератури (підрозділи 1.1-1.4) та нормативно-правових актів з питань діяльності установ відбування покарань (підрозділ 1.3); *формально-логічний* – порівняння, узагальнення, систематизація і класифікація отриманої в ході емпіричного дослідження інформації (підрозділи 2.3-2.6, 3.2); *емпіричний* – анкетування, інтерв'ю, методи психологічного тестування (підрозділи 2.3-2.6, 3.2); *методи математичного і статистичного аналізу*: ϕ -критерій кутового перетворення Фішера, коефіцієнт r_s рангової кореляції Спірмена, t -критерій Ст'юдента (підрозділи 2.3-2.6, 3.2).

Підбір психодіагностичних методів був зумовлений тим, що особистість засудженої до позбавлення волі жінки розглядалась як система психологічних особливостей різних рівнів: а) рівня самосвідомості та образу «Я», на якому відбуваються процеси самосприйняття, самооцінки та самокритики (методика визначення самооцінки особистості Дембо-Рубінштейна; метод каузометрії Е.І. Головахи і А.А. Кроніка; тест смисложиттєвих орієнтацій СЖО Д.А. Леонтьєва); б) регулятивного рівня, що забезпечує контроль поведінки та її спрямованість (особистісний опитувальник EPQ Г. і С. Айзенка; тест дослідження фрустраційних реакцій С. Розенцвейга в модифікації Н.В. Тарабриної); в) комунікативного рівня міжособистісної взаємодії (методика дослідження соціального інтелекту Дж. Гілфорда і М. Салівена, проєктивна методика «Тест руки» Е. Вагнера у модифікації С.Д. Максименка).

Теоретико-методологічну основу роботи склали: положення, пов'язані з теорією єдності психіки й діяльності, діяльнісного опосередкування розвитку особистості (Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, С.Д. Максименко та ін.), концепції в галузі пенітенціарної психології щодо

особистості засуджених і їх ресоціалізації (Ю.М. Антонян, І.П. Башкатов, В.Л. Васильєв, П.Б. Ганнушкін, М.Н. Гернет, А.Д. Глотчкін, В.Г. Дєєв, М.І. Єнікєєв, А.Ф. Зелінський, А.Г. Ковальов, В.О. Коновалова, В.Н. Кудрявцев, А.Ф. Лазурський, А.С. Макаренко, А.І. Панкін, В.Ф. Пирожков, А.Н. Сухов, А.І. Ушатіков, В.Ю. Шепітько та інші), психологічні концепції виправлення засуджених жінок (М.Н. Голоднюк, А.М. Дутов, І.А. Кіріллова, Є.В. Середа, В.А. Серебрякова, В.А. Сушко, А.В. Чернишева, Т.А. Шмаєва та ін.).

Емпірична база дослідження. Дослідження проводилося на базі Качанівської виправної колонії № 54 (м. Харків) із загальними умовами тримання, де перебувають вперше засуджені до позбавлення волі жінки. Вибірку дослідження склали 200 засуджених жінок віком 22-45 років, які знаходяться на етапі ресоціалізації (від півроку до року до закінчення терміну відбування покарання). Групи дослідження сформовані у відповідності до віку (перший період зрілості – 100 жінок віком 22-35 років, другий період зрілості – 100 жінок віком 36-45 років), та до типу вчиненого злочину (корисливі – 103, насильницькі – 53, корисливо-насильницькі – 44 жінки).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що було сформульовано низку нових положень та висновків, окремі положення були уточнені та доповнені, а саме:

вперше:

- виявлена вікова специфіка самосвідомості та самостворення засуджених жінок на етапі ресоціалізації (менша адекватність, завищеність самооцінки, суперечливість самооцінки та рівня домагань у жінок у першому віковому періоді зрілості у порівнянні з другим);

- виявлено вікові особливості засуджених жінок на етапі ресоціалізації в суб'єктивній оцінці життєвого шляху та його подієвої наповненості (надання засудженими жінками у другому віковому періоді зрілості більшої цінності подіям, пов'язаним з матеріальною стороною життя і здоров'ям; більш виражена орієнтація на майбутнє в оцінках життєвого шляху засудженими жінками у першому періоді зрілості);

удосконалено наукові уявлення щодо:

- особливостей смисложиттєвих орієнтацій засуджених жінок на етапі ресоціалізації;

- специфіки фрустраційних реакцій засуджених жінок на етапі ресоціалізації (акцентування самовиправдання та делегування відповідальності за вчинки інших людям жінками, засудженими за насильницькі злочини);

- вікових особливостей соціального інтелекту та конструктивності / неконструктивності соціальної взаємодії засуджених жінок різної кримінальної спрямованості;

набули подальшого розвитку:

- методологічні основи та методичні способи психопрофілактичної та

психокорекційної роботи з подолання негативних аспектів особистісного розвитку засуджених до позбавлення волі жінок на етапі ресоціалізації;

- теоретичні основи психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених до позбавлення волі жінок щодо формування у них умінь і навичок вирішення проблем після звільнення.

Практична значимість одержаних результатів полягає в тому, що результати дисертаційного дослідження можуть використовуватися для вдосконалення системи психологічного супроводження процесу ресоціалізації засуджених до позбавлення волі жінок. Отримані в ході дослідження результати, висновки та рекомендації можуть також застосовуватися при підготовці практичних психологів, що працюють у пенітенціарній системі.

Результати дослідження впроваджено у вигляді тренінгової програми з формування у засуджених до позбавлення волі жінок самостійних навичок у вирішенні проблем на свободі в Дергачівській виправній колонії управління Державної пенітенціарної служби України в Харківській області (№ 109) (акт впровадження від 17 грудня 2015 року), в Качанівській виправній колонії управління Державної пенітенціарної служби України в Харківській області (№ 54) (акт впровадження від 11 листопада 2015 року) та Харківській установі виконання покарань управління Державної пенітенціарної служби України в Харківській області (№ 27) (акт впровадження від 27 листопада 2015 року).

Особистий внесок здобувача. У науковій статті, написаній у співавторстві з А.В. Сорокою [1] здобувачем проведено аналіз та узагальнення результатів емпіричної частини дослідження.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації доповідалися на 6 міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Особистість, сім'я і суспільство: питання педагогіки і психології» (Новосибірськ, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні педагогічні та психологічні науки: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень» (Київ, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Педагогічні та психологічні науки: виклики і сьогодення» (Київ, 2014); Всеукраїнській з міжнародною участю науково-практичній заочній конференції (Київ, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Фактори розвитку педагогічних і психологічних наук в ХХІ столітті» (Харків, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція» (Київ, 2015).

Публікації. Основні положення й результати дисертаційного дослідження представлено у 13 публікаціях, з яких 6 – статті у фахових наукових виданнях із психологічних наук, затверджених ДАК МОН України, одна стаття у виданні іноземної держави, 6 – тези доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, додатків, списку використаних джерел (181 найменування, з них 10 – іноземною мовою). Загальний обсяг роботи – 210 сторінок, з них 185 сторінок займає основна частина. Текст дисертації містить 34 таблиці та 5 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, окреслено суть проблеми та стан її вивчення, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, теоретико-методологічну основу, розкрито новизну, теоретичне та практичне значення, наведено дані про апробацію роботи, її структуру й обсяг.

У першому розділі «Теоретико-психологічні підходи до проблеми особистості засуджених на етапі ресоціалізації» здійснено теоретичний аналіз існуючих психологічних підходів до питань специфіки, структури та динаміки особистості засуджених до позбавлення волі жінок на етапі ресоціалізації; проведено історичний аналіз наукових уявлень про особистість засудженої жінки; узагальнено методи впливу на особистість засуджених жінок в процесі її ресоціалізації; проведено порівняльний аналіз психологічного супроводу етапу ресоціалізації особистості засуджених жінок у нашій країні та закордоном.

Визначено, що систематичні дослідження особистості засудженого проводилися спочатку в межах кримінології з 20-х років ХХ ст. (Ч. Ломброзо, М.Н. Гернет, Ю.Ю. Бехтерєв, М.М. Ісаєв, С.В. Познишев, І.Я. Фойніцкій та ін.), а з 70-х років – в пенітенціарній психології (З.А. Астеміров, І.В. Шмаров, Н.А. Стручков, Г.А. Туманов, А.С. Михлин, В.І. Гуськов). Вказаними та іншими дослідниками особистість засудженого вважалась в цілому тотожною особистості злочинця, що дало змогу використовувати накопичені в юридичній, зокрема кримінальній психології, методи дослідження та пояснювальні моделі.

З'ясовано, що відбування покарання зумовлює вступ засудженого в нові суспільні відносини та виключення з відносин, які характеризували його як особистість раніше. Особливий правовий статус засудженого визначає його спосіб життя, і як наслідок – поведінку та особистість. Важливими елементами цього статусу є: різноманітні обмеження та ізоляція (переліку речей, якими можна користуватися; продуктів та режиму харчування; житлової площі; вільного пересування, відпусток; загальних прав і свобод та ін.); тотальна регламентація і зобов'язання (у виробничих відносинах та виборі праці; навчання та підвищення кваліфікації тощо).

Показано, що ув'язнення та подальше відбування покарання, призводять до істотних змін в особистості засудженого та його поведінці. Виявлено різноплановість емпіричних досліджень засуджених, певна неузгодженість їх результатів. Найбільш часто згадуваними є: деформація рис характеру в бік посилення деструктивних рис (зокрема підозрілість, конфліктність,

недовірливість, дратівливість, збудливість тощо); зростання почуття неповноцінності, пригніченість, невпевненість, несамотійність, екстернальність. Така амбівалентність призводить до накопичення негативних емоційних станів, зокрема, відчаю, апатії, психічної напруги та інших.

Розглянуто зміст процесу ресоціалізації засуджених до позбавлення волі як останнього етапу відбування покарання. Вона розглядається науковцями як свідомий процес відновлення певних соціально-значимих навичок, повернення до самотійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві (О.М. Бандурка, Ю.М. Антонян, З.А. Астеміров, І.В. Шмаров та ін.). Ключовою в цьому процесі є активність самого засудженого, його «само-перевиховання». Основними засобами, які сприяють ресоціалізації засуджених є: встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив. Ресоціалізація за своїм змістом є суперечливим, кризовим процесом, що зумовлено протиріччями між середовищем, в якому знаходиться засуджений та її кінцевою метою (інтеграцією в суспільство). Тому, на цьому етапі засуджений потребує психологічного супроводу.

Виявлено, що засуджені до позбавлення волі жінки гостро сприймають ізоляцію від суспільства. Особливості їх психофізіологічної організації обумовлюють підвищену збудливість, сприйнятливність до негативного впливу найближчого оточення, плаксивість, дратівливість. У них часто відбуваються нервово-психічні зриви, виникають стресові стани (фрустрації, депресії, туги, приреченості). У більшості жінок відзначається висока тривожність, викликана відчуженням рідних і оточуючих (розлучення, нелюбов з боку батьків, наявність фізичних або інших вад, які підкреслювалися рідними).

Показано, що жінкам, внаслідок їх статевої приналежності, особливо важко перебувати в місцях позбавлення волі (В.О. Коновалова, В.М. Синьов та ін.). Незважаючи на те, що в різних країнах наявні істотні відмінності щодо статусу жінок у виправних установах, та режимах відбування покарання, існує багато спільних проблем: перешкоди до рівного з чоловіками доступу жінок до правосуддя; непропорційно велика частка жінок, які піддаються фізичному та сексуальному насильству до та під час ув'язнення; підвищена необхідність психологічної допомоги, найчастіше внаслідок насильства в сім'ї та сексуального насильства; значна частка засуджених жінок із алкогольною та наркотичною залежністю та інші.

Аналіз програм сприяння ресоціалізації засуджених жінок за кордоном (Великобританія, США, Австралія та ін.) показав, що вони спрямовані на соціальну, психологічну та медичну допомогу, і тривають, як правило, 1-2 місяці перед звільненням. Використовуються: заходи підготовки, підтримки та посередництва у виконанні такими жінками домашніх та сімейних обов'язків;

професійне навчання, профорієнтація та допомога у працевлаштуванні; юридична допомога тощо. В деяких країнах (Австралія, Афганістан та ін.) це здійснюють колишні засуджені жінки, які пройшли відповідну підготовку.

У другому розділі «Психологічні особливості особистості засуджених до позбавлення волі жінок на етапі ресоціалізації» описано методологію, етапи, обґрунтовано вибір методів емпіричного дослідження, дана характеристика груп досліджуваних, автором представлені основні результати емпіричного дослідження.

На першому етапі емпіричного дослідження вивчались структури самосвідомості засуджених жінок. Проведено вивчення самооцінки як діагностичного показника, який певною мірою вбирав в себе самоставлення, образ себе, і виступав результатом формування самосвідомості особистості. Результати вивчення самооцінки досліджуваних за допомогою методики Дембо-Рубінштейн в модифікації А.М. Прихожан містяться в таблиці 1.

Виявлено відмінності у групах жінок за віком, у більш молодших досліджуваних самооцінка є завищеною та менш адекватною. Найбільш високо жінки першої вікової групи оцінюють власні комунікативні навички та статус, усі інші показники сформовані у них майже на однаково високому рівні. Жінки другої вікової групи характеризуються більш адекватною самооцінкою, вбачають вади у власному характері та дефіцит впевненості в собі.

Таблиця 1

Показники самооцінки досліджуваних ($\bar{x} \pm \sigma$, балів)

Показник		1 група	2 група	t	p
Самооцінка	Самооцінка розуму	59,43 $\pm$ 10,70	54,61 $\pm$ 11,14	3,12	0,001
	Самооцінка характеру	58,27 $\pm$ 8,37	32,27 $\pm$ 13,57	16,30	0,001
	Самооцінка авторитету	67,06 $\pm$ 8,72	63,91 $\pm$ 15,72	1,85	0,05
	Самооцінка вмінь	56,22 $\pm$ 4,72	57,18 $\pm$ 13,35	0,68	-
	Самооцінка впевненості в собі	52,38 $\pm$ 13,28	38,58 $\pm$ 15,54	6,75	0,001
	Загальний показник	58,53 $\pm$ 4,88	49,38 $\pm$ 5,95	11,88	0,001
Рівень домагань	РД розуму	65,48 $\pm$ 9,88	70,81 $\pm$ 5,70	-4,67	0,001
	РД характеру	64,27 $\pm$ 5,90	66,76 $\pm$ 5,96	-2,97	0,001
	РД авторитету	69,10 $\pm$ 6,29	71,47 $\pm$ 6,85	-2,55	0,05
	РД вмінь	68,46 $\pm$ 4,26	65,70 $\pm$ 5,76	3,85	0,001
	РД впевненості в собі	67,43 $\pm$ 5,44	61,41 $\pm$ 6,47	7,12	0,001
	Загальний показник	66,98 $\pm$ 2,91	67,23 $\pm$ 2,85	-0,60	-

При цьому рівень домагань в цілому вищий у жінок другої вікової групи, і за усіма показниками перевищує рівень самооцінки, на відміну від жінок першої групи, у яких спостерігається певне протиріччя між високою самооцінкою і невисоким рівнем домагань. Виявляється, що молодші жінки більш задоволені собою, не прагнуть змінюватись, мають зовнішній локус контролю. Жінки другої групи, навпаки, невдоволені собою, готові змінюватись.

При порівнянні самооцінки та рівнів домагань у групах різної кримінальної спрямованості, статистично значимих відмінностей не виявлено.

Вивчення суб'єктивної оцінки життєвого шляху при проведенні каузометрії, засвідчило, що жінки першої вікової групи серед життєвих подій виділяють ті, які відносяться в більшій мірі до їх внутрішніх цінностей, особистого життя або сім'ї («перша любов», «одруження» тощо). Їм властива (особливо тим, які не досягли 25-річного віку) незадоволеність життям, події теперішнього описуються в негативному контексті або неемоційно. У другій віковій групі серед найбільш цінних життєвих подій переважають ті, які відносяться до матеріальної задоволеності («стабільний дохід», «отримання спадщини») або здоров'я («оздоровлення», «алкогольна залежність»).

Таблиця 2

Порівняльна характеристика подієвої наповненості життя у жінок з різним типом ставлення до життєвого шляху (у % від кількості, $x_{\text{ср}}$, подій)

№	Тип ставлення	1 група		2 група		Ф	Р
		%	$x_{\text{ср}}$, подій	%	$x_{\text{ср}}$, подій		
1.	Орієнтовані на минуле	16,0	4,56	60,0	10,67	6,71	0,01
2.	Орієнтовані на теперішнє	31,0	4,94	30,0	11,93	0,15	-
3.	Орієнтовані на майбутнє	53,0	5,28	10,0	11,30	6,98	0,01

Виявлені певні відмінності між віковими групами за суб'єктивною оцінкою належності життєвих подій до того чи іншого часу. Для досліджуваних першої групи більша кількість життєвих подій пов'язана з майбутнім, зокрема, на відміну від другої групи: заміжжя, перша робота, вступ до університету, розлучення, народження дітей, нова сім'я. Значно більшу кількість життєвих подій жінки молодшої групи поміщають у майбутнє, тим самим відмічаючи, що події минулого та сьогодення не мають для них великого значення. Тому їх оцінку свого життєвого шляху не можна назвати реалістичною, характерним є недостатнє усвідомлення свого життя, тих подій, які з ними відбуваються. Ці досліджувані переважно орієнтовані на майбутнє, що свідчить про їх нереалістичність, мрійливість, недостатню схильність до самоаналізу.

Для жінок старшої вікової групи характерне значно більш глибоке усвідомлення свого життя, подій, які в ньому відбуваються. Натомість вони недостатньо (хоча й в дещо більшій мірі, ніж в молодшій групі) живуть «тут і тепер»: переважно зорієнтовані на минуле, схильні до обдумування своїх минулих дій, оцінки вчинків. В цій групі переважає розміщення «змін» у сьогоденні (переведення на поселення, пом'якшення режиму).

Крім цього, було констатовано, що завищена самооцінка у досліджуваних пов'язана з їхньою орієнтацією на майбутнє, а адекватна самооцінка – з орієнтацією на минуле та теперішнє.

Визначено, що жінки з різним типом кримінальної спрямованості по різному орієнтовані в часі. Серед жінок, які скоїли корисливі злочини – більше всього орієнтованих на майбутнє (43%), корисливо-насильницькі та насильницькі – на минуле (відповідно 43,2% і 39,6%). Рефлексія минулого

загалом більш притаманна жінкам з насильницькою та корисливо-насильницькою спрямованістю.

Результати, отримані за допомогою методики СЖО Д.А. Леонт'єва, показали низький рівень осмисленості життя в обох вікових групах. Особливо у першій віковій групі жінок спостерігається практично відсутність особистого сенсу життя і неприйняття відповідальності за її результати. Досліджувані в цілому переконані, що їх життя не під власне свідомому контролю, що свобода вибору ілюзорна і безглуздо що-небудь загадувати на майбутнє, процес свого життя вони визначають як не цікавий, емоційно спустошений та не наповненим змістом. Уявлення жінок вузько ситуаційні, обумовлені виживанням в місцях позбавлення волі і неадекватні по відношенню до умов свободи. Тому розвиток цілепокладання та позитивна установка по відношенню до свого життя розглядались нами як одна з мішеней психотренінгової роботи з засудженими.

Емоційно-вольова саморегуляція є важливим фактором оцінки поведінки засуджених, особливо на етапі їхньої ресоціалізації, адже вона свідчить про розвиток волі, стриманості, контролю своїх емоцій, особливо негативних, загалом довільності психіки, виступає необхідною умовою повторного засвоєння соціальних та трудових навичок.

Підґрунтям саморегуляції є тип нервової системи та темпераменту. Основну частку вибірки склали жінки з сильними рухливими типами темпераменту – сангвініки і холерики: разом в першій віковій групі 67%, а в другій групі 74%. Спостерігається певна тенденція взаємозв'язку між типами темпераменту та кримінальною спрямованістю: сангвінічний тип темпераменту переважає у жінок, засуджених за скоєння корисливо-насильницьких злочинів, а холеричний тип – за скоєння корисливих злочинів.

Єдиним показником темпераменту, за яким молодші за віком засуджені статистично значимо відрізняються від більш старших є психотизм. Жінки першої вікової групи у більшій мірі схильні до антисоціальної поведінки, для них більш характерні висока конфліктність, неадекватність емоційних реакцій, неконтактність, егоцентричність, але в той же час певна демонстративність, істеричність. Можливо, нижчий показник психотизму в старшій групі можна пояснити певним «дорослішанням» особистості цих жінок, в тому числі на протязі терміну відбування покарання. Емоційна сфера розвивається по шляху збільшення вольового контролю за своєю поведінкою, росту рефлексії, а також більш вагомим стає моральний фактор та вміння не тільки стримувати себе, але й оцінювати свої реальні чи можливі дії.

Одним з типових способів реагування в соціальних умовах є поведінка в ситуації фрустрації. За допомогою методики Розенцвейга було виявлено тривожну тенденцію у досліджуваних першої вікової групи, які схильні намагатися не визнавати своєї вини в конфліктних фрустраційних ситуаціях, перекладати відповідальність на інших і обирати нав'язливу стратегію

самовиправдання. У жінок другої вікової групи виявлено прагнення будь що реалізувати свої потреби і бажання. Обидві тенденції, ймовірно можуть негативно позначитись на подальшій ресоціалізації засуджених жінок.

Статистично значимих відмінностей у фрустраційній поведінці жінок різної кримінальної спрямованості не виявлено. Проте констатовано наявність певних тенденцій, зокрема, жінки, які скоїли насильницькі злочини, дещо більше за інших акцентуються на самовиправданні, намагаються не брати на себе вину й відповідальність за свої вчинки. Вірогідно, усвідомлюючи тяжкість злочину, вони таким чином намагаються психологічно дещо «пом'якшити» у самосприйнятті зміст того, що вони скоїли з метою збереження позитивної власної Я-концепції.

Останній, третій етап емпіричного дослідження, був присвячений вивченню комунікативної сфери засуджених жінок. Ресоціалізація передбачає певну адаптованість особистості до умов соціального середовища, до якого вона має повернутися після відбування строку покарання. У таблиці 3 наведено показники соціального інтелекту досліджуваних.

Таблиця 3

Показники соціального інтелекту досліджуваних ($x_{cp} \pm \sigma$, балів)

№	Показник	1 група	2 група	t	p
1.	Суб 1 «Історія з завершенням»	$2,89 \pm 0,49$	$3,09 \pm 0,29$	-3,52	0,001
2.	Суб 2 «Групи експресії»	$2,09 \pm 0,32$	$3,01 \pm 0,10$	-7,38	0,001
3.	Суб 3 «Вербальна експресія»	$2,53 \pm 0,50$	$3,01 \pm 0,10$	-9,38	0,001
4.	Суб 4 «Історія з доповненням»	$2,42 \pm 0,50$	$3,03 \pm 0,30$	-10,52	0,001
5.	Загальний показник	$25,99 \pm 2,78$	$31,01 \pm 3,37$	-11,48	0,001

Виявлено, що показники соціального інтелекту в обох вікових групах знаходяться на низькому рівні. Це виступає несприятливою умовою для успішної ресоціалізації досліджуваних. При цьому в молодшій віковій групі рівень соціального інтелекту суттєво нижчий – як загальний, так і за окремими параметрами. Досліджувані жінки в цілому не орієнтуються на інших людей, не враховують їхні мотиви та інтереси, не володіють конструктивними способами вирішення конфліктних ситуацій, недостатньо проявляють емпатію тощо.

У жінок першої вікової групи найбільш сформовані (хоча і на низькому рівні) когнітивні навички щодо передбачення наслідків дій оточуючих людей, що дозволяє певною мірою уникати непорозумінь і конфліктів з оточуючими. Найнижчий середній показник у цій групі вказує на те, що молодші жінки погано орієнтуються в проявах невербальної поведінки, часто неправильно трактують ті чи інші ознаки невербального спілкування, тому часто допускаються помилок і не розуміють контекст спілкування. Їх емоційна сфера в цілому недостатньо служить спілкуванню та не дозволяє будувати теплі рівноправні та змістовні стосунки.

У таблиці 4 наведено порівняльну характеристику вибірки досліджуваних

за рівнями соціального інтелекту.

Таблиця 4

Порівняльна характеристика рівнів соціального інтелекту досліджуваних (у %)

№	Рівень соціального інтелекту	1 група	2 група	$\Phi_{\text{емп}}$	p
1.	Нижче за середній	57,0	4,0	9,25	0,01
2.	Середній	43,0	87,0	6,88	0,01
3.	Вище за середній	-	9,0	-	-

Жінки другої вікової групи загалом мають вищий рівень соціального інтелекту: серед них тільки 4% мають рівень соціального інтелекту нижче за середній, а серед молодших – таких 57%. Натомість, середній рівень мають 87% досліджуваних другої вікової групи і тільки 43% – першої. Серед досліджуваних другої групи виявлено також 9% респондентів з рівнем соціального інтелекту вище за середній, а серед молодших за віком – таких взагалі немає. Можна припустити, що старші за віком жінки мають більш багатий життєвий досвід і це допомагає їм більш конструктивно використовувати свої почуття та емоції в процесі взаємодії з іншими.

Гостро важливою характеристикою, яка в значній мірі пов'язана і з умовами життя засуджених, і зі змістом вчинених злочинів, і з дефіцитом конструктивних соціально-психологічних тактик, є агресія. Особливості агресивності засуджених жінок вивчались за допомогою проективного тесту руки Вагнера. Констатовано, що даний показник статистично значимо більш високий в молодшій віковій групі ($0,91 \pm 0,62 > 0,76 \pm 0,57$; $p \leq 0,05$). При цьому показник агресивності не є найбільшим в обох групах. У першій домінують емоційність та страх, а у другій групі – емоційність та комунікація. Молодші за віком жінки порівняно зі старшими більш орієнтуються на агресивні, а значить, неконструктивні способи поведінки, в той час як старші жінки – на комунікацію, тобто конструктивну взаємодію.

Виявлені певні відмінності агресивної поведінки в групах за кримінальною спрямованістю. Так, пряма агресія притаманна досліджуваним, які скоїли злочини корисливого типу, а в групі насильницької спрямованості переважає демонстративність.

На даному етапі дослідження було виявлено, що агресивність пов'язана з іншими діагностичними показниками, зазначеними вище (табл. 5).

З таблиці видно, що в обох вікових групах умовами агресії є переважно компоненти самооцінки та домагань, тобто агресія зумовлена переважно дефіцитом самооцінки у старших жінок, та її неадекватною завищеністю – у молодших. Серед факторів, які запобігають агресії слід відмітити дотримання «жіночої ролі» (домагання краси), уміння розуміти невербальні сигнали у спілкуванні в молодшій групі, та об'єм життєвого досвіду – у старшій. Загалом, достатньо невелика кількість взаємозв'язків та їхня низька вираженість дозволяють стверджувати про те, що агресивність як риса характеру у

досліджуваних даної вибірки являє собою достатньо автономну особистісну характеристику, яка більшою мірою є ситуативною, ніж особистісною.

Таблиця 5

Характеристика взаємозв'язків показників агресивності та психологічних особливостей засуджених жінок (r_s , p)

Напрямок зв'язків	Група 1	Група 2
Протектори	нейротизм (-0,25*) домагання краси (-0,23*) СУБ2 «Групи експресії» (-0,26**)	кількість усвідомлених життєвих подій (-0,345**) домагання краси (-0,27*)
Предиктори	домагання розуму (0,22*) домагання характеру (0,24*) екстраверсія (0,237*) СУБ1 «Історія з завершенням» (0,27**)	домагання впевненості в собі (0,32**) самооцінка розуму (0,30**) самооцінка характеру (0,32**)

Проведене емпіричне дослідження показало наявність значно більшої кількості відмінностей між групами жінок, виділених за віком, ніж за типом кримінальної спрямованості. Це зумовило необхідність окреслення низки психологічних особливостей засуджених жінок, які слід вважати віковими. Для їх констатації, вік жінок був уведений в абсолютному значенні, і використаний як перемінна у кореляційному аналізі (таблиця 6).

Таблиця 6

Особливості взаємозв'язків віку жінок та їх психологічних особливостей (r_s)

Група показників	Показники	r_s	p
Каузометрія	Кількість подій	0,639	0,01
Темперамент	-	-	-
Соціальний інтелект	Суб1 «Історія з завершенням»	0,186	-
	Суб2 «Групи експресії»	0,801	0,01
	Суб3 «Вербальна експресія»	0,486	0,01
	Суб4 «Історія з доповненням»	0,522	0,01
	Загальний показник	0,567	0,01
Тест руки	Загальний показник агресії	-0,247	0,01
Рівень домагань	Розум	0,241	0,01
	Характер	0,179	0,05
	Авторитет	0,181	0,05
	Краса	-0,176	0,05
	Впевненість в собі	-0,408	0,01
Самооцінка	Розум	-0,230	0,01
	Характер	-0,641	0,01
	Авторитет	-	-
	Краса	0,146	0,05
	Впевненість	-0,454	0,01

З наведеного видно, що чим старші за віком досліджувані, тим вищий у них соціальний інтелект, особливо це стосується емоційного компоненту. Це цілком збігається з результатами всього дослідження, згідно яким старша вікова група має загалом більш сприятливий прогноз щодо ресоціалізації, для успішності якої достатній рівень соціального інтелекту є важливою умовою.

Виявлено декілька достатньо високих зворотних кореляцій самооцінки досліджуваних з віком. Чим старші за віком досліджувані, тим більш критично вони відносяться до рис свого характеру, і навпаки – некритичність до своїх якостей характерна для більш молодших за віком досліджуваних. Така ж тенденція і щодо впевненості в собі – з віком спостерігається її дефіцит.

Констатовані в емпіричному дослідженні закономірності щодо наявності та взаємодії психологічних особливостей засуджених жінок різного віку були ураховані при складанні практичних рекомендацій щодо психологічного супроводу етапу їх ресоціалізації.

У третьому розділі **«Шляхи удосконалення психопрофілактичної та психокорекційної роботи з засудженими до позбавлення волі жінками на етапі ресоціалізації»** наведено дані щодо організації та методичного забезпечення етапу ресоціалізації, запропонована відповідна програма психологічного тренінгу, наведено дані щодо її апробації.

Проведений аналіз теорії і практики ресоціалізації засуджених, а також проблеми психологічних особливостей жінок, дозволив визначити методологічні й методичні основи тренінгової програми з психологічної корекції недоліків й негативних аспектів в розвитку особистості досліджуваних жінок, які звільняються з місць позбавлення волі.

Тренінгова програма складалась, виходячи з положення про те, що очікуваним результатом має бути подолання протиріч між існуючими особливостями поведінки та навичками засуджених і ефективною моделлю законослухняної людини. Тренінг спрямований в майбутнє, на створення в учасників установок на формування здібностей до самоаналізу і самосвідомості, спонукання процесу особистісного розвитку, досягнення оптимального рівня життєдіяльності, розвиток і прийняття позитивних життєвих цілей, формування мотивації до їх досягнення. Перераховані чинники, у свою чергу, є умовами, від яких залежить прогноз ресоціалізації.

Він спрямований передусім на досягнення позитивних змін у структурі їх особистості, розвитку самоконтролю та відповідальності, сприяння усвідомленню свого «Я», осмислення саморозкриття як способу гармонізації уявлення про себе, розвиток вольових якостей і здатності до досягнення позитивних життєвих цілей і толерантності до оточуючих.

У тренінгу використовуються сучасні психотехнології (такі як психодрама, арт терапія, техніки гештальт- і екзистенціальної психотерапії), що зарекомендували себе як успішні при роботі з особами, які знаходяться в місцях

позбавлення волі. Також використовувалися різні програми аутотренінгів, які були спрямовані на релаксацію, нормалізацію психічного стану, психологічну корекцію ціннісних орієнтацій засуджених, формування установки на виправлення.

Змістовний та технологічний простір тренінгу складають три взаємопов'язані елементи: актуальний стан кожного учасника й групи в цілому, цілі тренінгу (ідеальна модель майбутнього результату учасників і групи) і груповий процес. Усі методики й техніки, які використовуються в тренінгу, безпосередньо залежать від цих трьох елементів. У цілому тренінг має навчальний (формування знань, умінь, навичок), корекційний (корекція установок, цінностей, почуттів, якостей) та розвиваючий (розвиток відповідних психологічних структур) характер.

Тренінгова програма проводилась з березня 2014 року до квітня 2015 року. Учасниками стали ті ж самі жінки, які склали вибірку констатувального етапу дослідження.

Специфіка тренінгової програми визначається специфікою цільової групи й умовами проведення. Не зважаючи на специфіку умов виховних колоній (ізолюваність, режимність, обмеження взаємодії між групою та психологом), що створює організаційні труднощі, формувальне дослідження виявило позитивну динаміку таких особливостей як соціальний інтелект, зміни в позитивному напрямку самооцінки, збільшення конструктивних способів поведінки в ситуації фрустрації, позитивні зміни в рівні домагань, зменшення рівня агресії у засуджених до позбавлення волі жінок.

Після проведених тренінгових занять зріс загальний рівень соціального інтелекту в обох групах (первинна діагностика – $(25,99 \pm 2,78)$ і $(31,01 \pm 3,37)$, вторинна – $(27,57 \pm 3,62)$ і $(33,36 \pm 3,52)$). Досліджувані стали краще розуміти поведінку інших людей, легше прогнозувати дії інших людей, краще розуміти емоційну сферу інших людей. Респонденти молодшої вікової групи стали більш ясно розуміти структуру своїх взаємовідносин з іншими людьми, певну логіку цих взаємовідносин, роль і місце кожного з учасників спілкування (первинна діагностика – $(2,42 \pm 0,50)$, вторинна – $(2,82 \pm 0,51)$).

Було виявлено статистично значиме зростання показника самооцінки в старшій групі досліджуваних (первинна діагностика – $(58,53 \pm 4,88)$ та $(49,38 \pm 5,95)$, вторинна – $(55,91 \pm 8,45)$ і $(52,25 \pm 7,38)$ відповідно). Жінки старшої вікової групи в більшій мірі стали відчувати впевненість, очікувати від себе здатності впоратися з життєвими труднощами і складнощами.

За підсумком проведеної роботи з засудженими жінками була виявлена позитивна динаміка фрустраційної поведінки досліджуваних. Досліджувані стали в меншій мірі обирати таку поведінку, яка покладає відповідальність за події та вчинки учасників на зовнішні фактори. Тим самим, для засуджених жінок обох вікових груп стало більш характерним реагувати на ситуацію фрустрації більше за типом інтернальності (первинна діагностика – 30,0% та

30,0%, вторинна – 32,0% та 37,0% відповідно).

Проведена корекційна і профілактична робота призвела також до змін агресивності засуджених. За результатами первинної та вторинної діагностики зменшився загальний рівень агресії у досліджуваних обох вікових груп.

ВИСНОВКИ

Реалізація поставленої мети та виконання завдань дослідження дало можливість одержати теоретичні та емпіричні результати, аналіз яких дозволяє зробити наступні висновки:

1. Аналіз наукової літератури дозволив констатувати, що ресоціалізація засуджених до позбавлення волі жінок – важлива соціальна та наукова проблема, яка на теперішній час остаточно не вирішена. Визначено, що умови життя та специфіка міжособистісної взаємодії в установах відбування покарань призводять до суперечливих змін в особистості засуджених жінок: посилення негативних, деструктивних рис характеру і одночасно – зростання невпевненості в собі, пасивності, що зумовлює накопичення негативних емоційних станів, зокрема, відчаю, апатії, психічного напруження та інших. Тому засуджені до позбавлення волі жінки є особливим контингентом не тільки з точки зору свого правового статусу, а і з огляду на психологічні особливості особистості, важливі для відбування покарання та подальшого виправлення.

Етап ресоціалізації у відбуванні покарання засудженими жінками має на меті відновлення в соціальному статусі повноправного члена суспільства, повернення жінки до самостійного загальноприйнятого нормативного життя в суспільстві. На цьому етапі засуджені потребують соціальної, медичної та психологічної підтримки і допомоги, обсяг яких в нашій країні недостатній, що зумовлює соціально-психологічну дезадаптованість звільнених від відбування покарання жінок, і як наслідок – високу рецидивність жіночої злочинності.

Процес ресоціалізації засуджених до позбавлення волі повинен бути усвідомленим та мотивованим, він здійснюється в кілька етапів. Перший – етап адаптації або первинної ресоціалізації передбачає зміну, руйнування раніше сформованих неадекватних форм поведінки засуджених. Другий етап є періодом часткової нестійкої ресоціалізації та характеризується прийняттям засудженим нових колективних норм, відходом від асоціальних форм поведінки. Третій – це період повної ресоціалізації, в якому засуджений наново інтегрований в суспільство.

Виявлено, в різних країнах існують відповідні програми сприяння ресоціалізації засуджених жінок, які проводяться протягом певного часу перед звільненням урядовими та громадськими організаціями. В більшості з них є блок психологічної допомоги, який представлений в основному в формі психологічного тренінгу.

2. Визначено особливості самосвідомості та самоставлення засуджених до

позбавлення волі жінок на етапі ресоціалізації. У засуджених в першому періоді зрілості самооцінка є в основному неадекватно завищеною, особливо щодо комунікативних навичок та авторитетності. Це поєднується з досить низьким рівнем домагань майже в усіх сферах життя і зумовлює задоволеність таких жінок собою у поєднанні з незадоволеністю зовнішнім світом, зовнішньо-звинувачувальним локусом контролю. Жінки в другому періоді зрілості характеризуються більш адекватною самооцінкою, вбачають вади у власному характері та дефіцит впевненості в собі. При цьому вони характеризуються більш високим рівнем домагань, який за усіма показниками перевищує рівень самооцінки, тому вони невдоволені собою, готові змінюватись.

Вивчення суб'єктивної картини життєвого шляху засвідчило, що жінки першої вікової групи більшу кількість життєвих подій пов'язують з майбутнім, а теперішні та минулі події або витісняють, або сприймають негативно, тому вони нереалістичні, мрійливі, мають недорозвинені навички рефлексії. Для жінок другої вікової групи характерне значно більш глибоке усвідомлення свого життя, подій, які в ньому відбуваються. Вони переважно зорієнтовані на минуле, схильні до обдумування своїх минулих дій, оцінки вчинків, тобто характеризуються недорозвиненістю конкретних життєвих планів і перспектив.

Визначено, що жінки з різним типом кримінальної спрямованості по різному орієнтовані в часі. Серед жінок, які скоїли корисливі злочини – більше всього орієнтованих на майбутнє, корисливо-насильницькі та насильницькі – на минуле. Рефлексія минулого загалом більш притаманна жінкам з насильницькою та корисливо-насильницькою спрямованістю.

Крім цього, було констатовано, що завищена самооцінка у досліджуваних пов'язана з їхньою орієнтацією на майбутнє, а адекватна самооцінка – з орієнтацією на минуле та теперішнє.

Рівень осмисленості життя загалом низький у вибірці досліджуваних. Особливо у першій віковій групі спостерігається практична відсутність особистого сенсу життя і неприйняття відповідальності за її результати, процес свого життя вони визначають як нецікавий, емоційно спустошений. Тому розвиток цілепокладання та позитивного ставлення по відношенню до життя розглядались нами як одна з мішеней психотренінгової роботи з засудженими.

3. Встановлені особливості емоційно-вольової регуляції поведінки засуджених до позбавлення волі жінок на етапі ресоціалізації. Так, жінки першої вікової групи характеризуються більш високою конфліктністю, неадекватністю емоційних реакцій, неконтактністю, егоцентричністю, але в той же час певною демонстративністю, істеричністю. У другій віковій групі спостерігається збільшення вольового контролю поведінки, рефлексії, а також моральної нормативності та контролю.

Фрустраційна поведінка жінок першої вікової групи ґрунтується на запереченні провини в напружених ситуаціях, прагненні перекладати

відповідальність на інших і обирати стратегії самовиправдання. Жінки другої вікової групи імпульсивно прагнуть будь що здійснити свої потреби і бажання, не звертаючи увагу на обмеження, заборони та інтереси інших.

Статистично значимих відмінностей у фрустраційній поведінці різної кримінальної спрямованості не виявлено, однак жінки, які скоїли насильницькі злочини, дещо більше за інших акцентуються на самовиправданні, намагаються не брати на себе провину й відповідальність за свої вчинки.

4. Виявлено особливості комунікативної сфери та міжособистісної взаємодії засуджених до позбавлення волі жінок на етапі ресоціалізації. Показники соціального інтелекту досліджуваних знаходяться на низькому рівні, при цьому в молодшій віковій групі рівень соціального інтелекту суттєво нижчий – як загальний, так і за окремими параметрами. Досліджувані жінки в цілому не орієнтуються на інших людей, не враховують їхні мотиви та інтереси, не володіють конструктивними способами вирішення конфліктних ситуацій, недостатньо проявляють емпатію тощо.

Констатовано, що показник агресії статистично значимо більш високий в молодшій віковій групі. Крім того, у першій віковій групі домінують емоційність та страх, а у другій групі – емоційність та комунікація. Молодші за віком жінки порівняно зі старшими більш орієнтуються на агресивні, а значить, неконструктивні способи поведінки, в той час як старші жінки – на комунікацію, тобто конструктивну взаємодію.

Виявлені певні відмінності агресивної поведінки в групах за кримінальною спрямованістю. Так, пряма агресія притаманна досліджуваним, які скоїли злочини корисливого типу, а в групі насильницької спрямованості переважає демонстративність.

Кореляційний аналіз засвідчив, що в обох вікових групах умовами прояву агресії є переважно дефіцит самооцінки у старших жінок, та її неадекватна завищеність – у молодших. Серед факторів, які запобігають агресії слід відмітити дотримання «жіночої ролі», уміння розуміти невербальні сигнали у спілкуванні в молодшій групі, та об'єм життєвого досвіду – у старшій. Загалом, достатньо невелика кількість взаємозв'язків та їхня низька вираженість дозволяють стверджувати про те, що агресивність як риса характеру у досліджуваних даної вибірки являє собою достатньо автономну особистісну характеристику, яка більшою мірою є ситуативною, ніж особистісною.

5. Розроблено практичні рекомендації для психологів пенітенціарної служби щодо психологічного супроводження проходження етапу ресоціалізації жінками, засудженими до позбавлення волі.

Запропонована та апробована тренінгова програма, спрямована на формування та забезпечення психологічних особливостей, які виступають умовами успішної ресоціалізації засуджених до позбавлення волі жінок, налагодження та підтримання соціальних зв'язків, попередження рецидивної

поведінки, особистісний розвиток засуджених жінок в період ресоціалізації.

Результати емпіричного дослідження свідчать про позитивні зміни щодо формування у засуджених до позбавлення волі жінок самостійних навичок у вирішенні проблем на свободі, зокрема щодо: розвитку здібностей до самоаналізу і самосвідомості для попередження правопорушень на основі внутрішньо особистісних і поведінкових змін, усвідомлення поняття «почуття міри» і впливу ситуаційних чинників на оцінку поведінки, формування у засуджених прагнення до підвищення інтелектуального рівня, розвиток і прийняття позитивних життєвих цілей, формування мотивації до їх досягнення.

Після проведених тренінгових занять жінки обох вікових груп стали краще розуміти поведінку інших людей, легше прогнозувати дії інших людей, краще розуміти емоційну сферу інших. Жінки в більшій мірі стали відчувати впевненість, очікувати від себе здатності впоратися з життєвими труднощами. За підсумком проведеної роботи з засудженими до позбавлення волі жінками було виявлено зростання тенденції брати на себе відповідальність за те, що відбувається в їхньому житті, зниження у них проявів агресивної поведінки.

Перспективами подальших досліджень є вивчення психологічних особливостей жінок, які звільнені від відбування покарання, та знаходяться в процесі реінтеграції в суспільно-активне життя.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Помацалюк А.Р. Особливості соціальної адаптації особистості після звільнення із пенітенціарних установ / А.Р. Помацалюк, А.В. Сорока // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Психологія». Збірник наукових праць. – Харків : ХНУ, 2013. – №1065. – С. 244-247.

2. Помацалюк А.Р. Соціально-психологічна адаптація засуджених жінок у виправних установах / А.Р. Помацалюк // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Психологія». Збірник наукових праць. – Харків : ХНУ, 2014. – №1110. – С. 136-140.

3. Помацалюк А.Р. Психологічна робота із засудженими в залежності від вчиненого злочину / А.Р. Помацалюк // Вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Херсон : ХДУ, 2014. – Вип. 2, Т. 2. – С. 168-173.

4. Кожушко А.Р. Вплив індивідуально-психологічних особливостей засуджених жінок на адаптацію у виправних установах / А.Р. Кожушко // Науковий журнал «Право і безпека». – Харків : ХНУВС, 2015. – №2(57). – С. 115-119.

5. Кожушко А.Р. Причини агресивної поведінки жінок в місцях

позбавлення волі / А.Р. Кожушко // Науковий журнал «Право і безпека». – Харків : ХНУВС, 2015. – № 3(58). – С. 124-128.

6. Кожушко А.Р. Особенности восприятия жизненного пути женщинами, отбывающими наказание в исправительных учреждениях/ А.Р. Кожушко // PSIXOLOGIYA. Научный журнал. – Бухара : БухГУ, 2015. – Вып. 4(20). – С. 83-87.

7. Кожушко А.Р. Особливості самооцінки засуджених до позбавлення волі жінок на етапі ресоціалізації / А.Р. Кожушко // Науковий журнал «Право і безпека». – Харків : ХНУВС, 2016. – №1(60). – С. 162-166.

наукові праці апробаційного характеру:

8. Помацалюк А.Р. Социальная адаптация личности после освобождения из пенитенциарных учреждений / А.Р. Кожушко // Сборник статей XLIII Международной научно-практической конференции «Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии». – Новосибирск : СибАК, 2014. – № 8(43). – С. 157-160.

9. Помацалюк А.Р. Психологічна робота з засудженими згідно змісту статей кримінального кодексу / А.Р. Помацалюк // Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні педагогічні та психологічні науки: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень». – Київ : Київська наукова організація педагогіки та психології, 2014. – С. 92-95.

10. Помацалюк А.Р. Соціально-психологічна адаптація жінок у виправних установах / А.Р. Помацалюк // Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Педагогічні та психологічні науки: виклики і сьогодення». – Київ : Київська наукова організація педагогіки та психології, 2014. – С. 98-99.

11. Помацалюк А.Р. Вплив індивідуально-психологічних особливостей засуджених на адаптацію у виправних установах / А.Р. Помацалюк // Збірник матеріалів IV Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної заочної конференції «Наукова дискусія: теорія, практика, інновація». – Київ : Партнерство «Нова Освіта», 2014. – С. 141-143.

12. Помацалюк А.Р. Причини агресивної поведінки жінок в місцях позбавлення волі / А.Р. Помацалюк // Міжнародної науково-практичної конференції «Фактори розвитку педагогічних і психологічних наук в ХХІ столітті». – Харків : Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2014. – С. 98-100.

13. Кожушко А.Р. Життєвий шлях засуджених до позбавлення волі жінок на етапі ресоціалізації / А.Р. Кожушко // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція». – Київ : ІКВС НАВС, 2015. – С. 548-550.

АНОТАЦІЯ

Кожушко А.Р. Психологічні особливості засуджених до позбавлення волі жінок на етапі ресоціалізації. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття науково ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія. – Харківського національний університет внутрішніх справ, Харків, 2016.

У дисертації обґрунтовано теоретичні положення та наведено емпіричні дані, що розширюють наукове уявлення про особливості психології засуджених до позбавлення волі жінок на етапі ресоціалізації. Доповнено поняття психологічна структура особистості в період підготовки до звільнення, визначені методи впливу на засуджених жінок в процесі ресоціалізації засуджених. Представлені психологічні особливості досліджуваних в залежності від типу скоєних злочинів та віку. Виявлені порушення взаємовідносин засуджених із суспільством, порушення в емоційній сфері (стан фрустрації), руйнування позитивних відносин з родиною, постійне перебування в несприятливому середовищі й прилучення до традицій злочинного світу, позбавлення самостійності при вирішенні повсякденних питань, тощо.

Удосконалено систему методів психодіагностики та психокорекції з метою формування у засуджених жінок самостійних навичок у вирішенні проблем на свободі. Розроблено практичні рекомендації для психологів пенітенціарної служби щодо психологічного супроводження проходження етапу ресоціалізації жінками, засудженими до позбавлення волі.

Запропонована та апробована тренінгова програма, спрямована на формування та забезпечення психологічних особливостей, які виступають умовами успішної ресоціалізації засуджених до позбавлення волі жінок, налагодження та підтримання соціальних зв'язків, попередження рецидивної поведінки, особистісний розвиток засуджених жінок в період ресоціалізації.

Ключові слова: самоставлення, емоційно-вольова регуляція поведінки, вікові особливості, засуджені до позбавлення волі жінки, ресоціалізація.

АННОТАЦИЯ

Кожушко А.Р. Психологические особенности осужденных к лишению свободы женщин на этапе ресоциализации. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.06 – юридическая психология. – Харьковский национальный университет внутренних дел, Харьков, 2016.

В диссертации обоснованы теоретические положения и приведены эмпирические данные, расширяющие научное представление об особенностях психологии осужденных к лишению свободы женщин на этапе ресоциализации. Представлен теоретический анализ существующих психологических подходов к вопросам специфики, структуры и динамики личности осужденных к

лишению свободы женщин на этапе ресоциализации. Проведен исторический анализ научных представлений о личности осужденной женщины. Обобщены методы воздействия на личность осужденных женщин в процессе их ресоциализации. Проведен сравнительный анализ психологического сопровождения этапа ресоциализации личности осужденных женщин в Украине и за рубежом. Выяснено, что основными направлениями личностных изменений у отбывающих наказание женщин являются деформация и заострение черт характера, пассивность и несамостоятельность как следствие режима содержания и воздействия круга общения, разрушения эмоциональных отношений с семьями.

На материале эмпирического изучения личности 200 женщин зрелого возраста, которые находятся на этапе ресоциализации, выявлены и представлены психологические особенности осужденных женщин в зависимости от типа совершенных преступлений и возраста. Показаны личностные особенности таких женщин в сфере самосознания, психической регуляции поведения и межличностного взаимодействия. Выявлены особенности восприятия осужденными женщинами своего жизненного пути, особенности их социального интеллекта, самооценки и уровня притязаний, фрустрационного реагирования и агрессивного поведения.

Разработаны практические рекомендации для психологов пенитенциарной службы по психологическому сопровождению этапа ресоциализации женщинами, осужденными к лишению свободы. Усовершенствована система методов психодиагностики и психокоррекции с целью формирования у осужденных женщин самостоятельных навыков в решении проблем на свободе. Предложена и апробирована программа психологического тренинга, направленная на формирование психологических особенностей, которые выступают условиями успешной ресоциализации осужденных к лишению свободы женщин, восстановление и поддержку их социальных связей, предупреждения рецидивного поведения, личностный рост осужденных женщин в период ресоциализации. Проведена оценка эффективности предложенной тренинговой программы.

Ключевые слова: самоотношение, эмоционально-волевая регуляция поведения, возрастные особенности, осужденные к лишению свободы женщины, ресоциализация.

SUMMARY

Kozhushko A.R. Psychological characteristics of women sentenced to deprivation of freedom at the stage of resocialization. – Manuscript.

Dissertation for scientific degree of candidate of psychology in specialty 19.00.06 – «Juridical Psychology». – Kharkiv National University of Internal Affairs. – Kharkiv, 2016.

The dissertation is devoted to the theoretically-empirical research of the

psychological features of the imprisoned women in the resocialization stage of their serving sentence process. There are explored the theoretical principles and empirical evidence, which enhance scientific understanding of the peculiarities of psychology sentenced to imprisonment of women during resocialization.

The concept of psychological structure of personality of imprisonment women is supplemented; methods of impact on women in resocialization process are condemned. The psychological characteristics of imprisonment women, depending on the type and age of the crimes committed are presented. There are revealed violations of prisoners relationship with society, disturbances in emotional (frustration), destruction of positive relationships with family, stay in constant unfavourable environment and introduction to the traditions of the underworld, loss of independence in solving everyday issues, and others.

The system and methods of psycho-correction are upgraded with the aim to form independent skills in problem solving after their liberation of convicted women. Practical recommendations for psychologists Penitentiary Service on psychological support passing phase of re-socialization of women sentenced to prison are developed.

There are proposed and tested training program aimed at creating and providing psychological characteristics that serve terms of successful resocialization sentenced to imprisonment of women, establishing and maintaining social relationships, prevent recidivism behaviour, personal development of women prisoners during resocialization.

Keywords: self-attitude, emotional and volitional regulation of behaviour, age features, convicted women, resocialization.